

Peter Scherber

Ciklizacija kot ustvarjalni princip Cankarjeve kratke proze

Cikel in ciklizacija sta v literarni vedi postala predmet obravnavanja zelo pozno, v devetdesetih letih. Po prvih začetkih v Sovjetski zvezi in od leta 1980 naprej tudi drugod v slavistiki in germanistiki¹ je treba omeniti predvsem konferenco v nemškem Magdeburgu, ki jo je leta 1997 priredil Reinhard Ibler, ter njej pripadajoči zbornik *Zyklusdichtung in den slawischen Literaturen (Ciklična poezija v slovanskih književnostih)*², saj je takrat ta problematika doživela mednarodni forum. V slovenski znanstveni literaturi kot zgled lahko navedem delo Vite Žerjal Pavlin z naslovom *Lirski cikel v slovenski poeziji 19. in 20. stoletja*³, v katerem je ta predmet raziskave prikazan v svoji celoti.

Prvotno so se raziskovalni interesi osredotočili predvsem na poetične cikle, verjetno zato, ker poetični oziroma lirski cikli tvorijo tako rekoč temelje tega besedilnega materiala. Po navadi se s cikli v prvi vrsti povezuje lirika, saj jih že tradicijsko zelo pogosto najdemo pri lirski pesnitvi.

Prozni cikli so sicer vedno in vsepovsod obstajali, na primer razni pripovedni cikli tipa *Canterburyjske pripovedke* ali Boccacciev *Dekameron*, a dejstvo, da se vendarle redko pojavljajo, je dolgo zakrivalo očitni deficit na raziskovalnem polju v smislu opazovanja specifičnih cikličnih lastnosti proznih zvrsti.

Če se sedaj posvetim vprašanju, v čem se cikel, torej število literarnih, med seboj povezanih besedil, razlikuje od posameznega besedila, naj

¹ Darwin, M. N. (1983). *Problema cikla v izučeni liriki*. Kemerovo. – Fomenko, I. V. (1992). *Liričeskij cikel*. Tver'. – Ljapina, L. E. (1999). *Ciklizacija v ruskoj literaturi XIX veka*. SPbg. – Sloane, D. A. (1988). *A. Blok and the Dynamics of the Lyric Cycle*. Columbus/Ohio. – Ibler, R. (1988). *Textsemiotische Aspekte der Zyklisierung in der Lyrik*. Neuried. – Ort, C.-M. (1982). *Zyklische Dichtung. Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte*. Bd. 4. Berlin; New York 1982, 1105–1120.

² *Zyklusdichtung in den slavischen Literaturen*. Beiträge zur Internationalen Konferenz, Magdeburg, 18–20. März 1997. R. Ibler (ur.) Frankfurt/M. in dr. 2000.

³ Ljubljana, 2008.

na začetek postavim preprosto semiotično spoznanje, da moramo – če posamezno literarno delo razumemo kot znak ali besedilni znak – cikel v tem smislu pojmovati kot superznak ali znak višjega reda, torej kot superbesedilni znak, ki je konstituiran iz posameznih skupaj spadajočih besedilnih znakov.

Princip, ki ga poznamo ne le iz systemske teorije, namreč, da je cikel kot celota več kot vsota njegovih sestavin, dobi tukaj še posebno veljavnost. Ob tem lahko izločimo vse zbirke besedil, ki so iz katerega koli razloga le poljubne razporeditve besedil – ki so bila v takšni konstelaciji objavljena na primer v kakšni knjižni izdaji ali kot deli v antologijah in podobno – kot ciklično nerelevantne. Tako naj bi se jasno razlikovalo med bolj ali manj “naključnimi” zbirkami, ki ne vsebujejo novega smisla, in cikli, v katerih nastane nov in dodaten smisel, ki ga posamezni deli ne morejo razkriti.

Št. Vlašin je leta 1984 v praškem *Slovníku literarne teorije* cikel zelo jasno definiral:

Cikel je število sicer avtonomnih, vendar skupaj spadajočih literarnih del, od katerih vsako delo tvori višjo strukturno enoto, ki bogati in širi smisel vsakega posameznega dela. Povezava posameznih delov mora biti ali kompozicijske, tematske ali idealne narave.

ter

Termin cikel uporabljamo tudi za skupino literarnih del, ki so iz edicijskih razlogov že sestavljena iz gotovih del, vendar kažejo znake nove, višje enotnosti (prevod P. S.).

Postopki ciklizacije, torej nastajanja cikličnih oblik, ki seveda ne nastopajo vedno in tudi ne vsi naenkrat, so:

1. Skupni naslov celotnega cikla, ki obstaja dodatno, ob naslovih posameznih komponent. Naslov je lahko občasno tudi naslov ene komponente, kar ji po navadi v celotnem ciklu podeli poseben pomen (na primer v Cankarjevem ciklu *Za križem*).

2. Eden ali več prologov ali epilogov, ki označujejo ciklični značaj, ga razlagajo ali, če nastopajo skupaj, povezujejo posamezna besedila cikla.

3. Običajno najdemo v ciklih homogeno strukturo zvrsti, na primer določene zvrsti kratke proze, kot so črtice.

4. Pomembna, večinoma celo neizogibna je skupna tema, ki združuje posamezne komponente.

5. Zelo učinkovit postopek, ki ciklu podeli notranjo strukturo, je na primer uporaba signifikantnih slogovnih sredstev ponavljanja.

6. Tematske rekurence. S tem je mišljeno pojavljanje določenih slik ali scen, opisovanje oseb ali koncepti, s pomočjo katerih se bralcu razodene in razkrije to, kar je ciklu skupnega.

Upoštevati je treba tudi razmere, v katerih so cikli nastali. Te odločajo o tem, kako izrazite so ciklične oblike. Ob tem kot dokaz izrazite izoblikovanosti velja, če avtor eksplicitno omenja cikel, ali je vsaj dokazan namen avtorja, da je nameraval napisati cikel. Že prej objavljena dela, ki so bila pod novim naslovom pozneje združena v novo publikacijo, je treba zagotovo nižje kvalificirati. Končno obstajajo tudi cikli, ki so jih založniki, kritiki ali celo poznejši interpreti definirali kot cikel – to bi pa imenoval kot komaj izoblikovani ali celo sporni cikli.

Osnovne razmere ciklizacije pri Ivanu Cankarju

Cankarjeve delovne razmere so bile – vsaj v času pred prvo svetovno vojno – zaznamovane s stalnim pomanjkanjem denarja, časovnim pritiskom in s prvotno efemernimi literarnimi deli, ki so nastala za dnevni ali največ mesečni tisk. Velik del Cankarjevega dopisovanja govori o tem, kako zelo je bil žrtev hlastne dnevne produkcije in preganjanec literarnega obratovanja, danes bi rekli kulturne industrije. V tem pogledu je bila občasna priložnost za vnovično objavo njegovih del v knjižni publikaciji že napredek. Cankar pogosto piše o razmerah, ki ga zadržujejo, da bi se posvetil večjemu delu – velikemu tekstu. Prav to pa so bili po vsej verjetnosti tudi vzroki, ki so ga ovirali, da bi si vzel čas za sestavo koherentnega cikla. To mu je uspelo šele pozneje, zato najdemo dobro izoblikovane cikle šele v njegovi poznejši fazi, v popolni obliki pa je to lahko uresničil šele v *Podobah iz sanj*.

Cankarjevo literarno ustvarjanje je tudi v drugem pomenu ciklično, lahko bi rekli, da je njegov ustvarjalni princip načeloma cikličen, ker v svojih tematskih subtekstih postopa rekurentno. Vedno znova – to so opazali že njegovi sodobni recenzenti – obravnava posebne tematske komplekse, slike in scene, tako da se zdi, da hoče to, za kar si vedno znova prizadeva, spet in spet opisati in precizirati. Pred nekaj leti⁴ sem poskušal eksemplarično analizirati zanj pomembno sliko procesije, ki se v vsem njegovem delu stalno in v zmeraj novi varianti ponavlja, že samo v *Podobah iz sanj* se ta slika pojavi kar petkrat. V tem smislu so Cankarjeva prizadevanja, v katerih se v svojem celotnem delu vedno vrača k istim temam, povezana z njegovim “cikličnim” načinom ustvarjanja.

⁴Scherber, P. (2003). Rewriting: Literarni postopek in njegova realizacija v slovenskem romanu. Slovenski roman. Mednarodni simpozij Obdobja 21 (ur. M. Hladnik, G. Kocijan) Ljubljana, 389–398.

Cikli Ivana Cankarja

Cikel poznamo že v Cankarjevem zgodnjem poetičnem delu, saj spada h konvencionalnemu repertoarju lirike 19. stoletja. V njegovi rokopisni zapuščini najdemo cikla *Poljub* (1891) in *Prolog* (1892).

Poetični cikli, *Erotika*, 1899 in 1902

Cankarjeva prva knjižna publikacija s takrat izzivalnim naslovom *Erotika* je izšla leta 1899. Razdeljena je v štiri dele, ki jih mnogi sodobni kritiki ter tudi izdajatelj celotne izdaje pojmujejo kot štiri cikle.

Naslovi posameznih ciklov *Erotike* so bili:

Helena (cikel desetih pesmi, posvečenih naslovni osebi),

Iz lepih časov (20 pesmi),

Dunajski večeri (osem besedil, med njimi sedem pesmi in ena črtica) in

Romance (12 pesmi).

Potem ko je nadškof Jeglič dal pokupiti in pozneje uničiti pretežni del izdaje, ker je vzbudila veliko pozornost v javnosti, je 1902. izšla nova, bistveno spremenjena izdaja. V njej najdemo sicer cikle z istimi naslovi, vendar so ti po vrstnem redu in vsebini močno spremenjeni:

Helena je na začetku cikla dobila novo posvetilno pesem s tikalnim nagoovorom, ki ji sledijo 1.–3., 7.–8. in 10. pesem iz prve izdaje, cikel pa sklene povsem nova pesem, v kateri uporablja – kot v prvi pesmi – tikalno obliko.

Iz lepih časov. Kot že v prvi izdaji je ta cikel označen edino s skupnim naslovom. V drugi izdaji je prevzetih le deset pesmi iz prvega cikla, čeprav s spremenjeno pozicijo in več spremembami v besedilu. Osem pesmi je popolnoma novih, tako da cikel tokrat vsebuje 18 besedil.

Dunajski večeri. Tukaj se je le malo spremenilo. V vrstnem redu nespremenjene pesmi so uvodoma dobile novo besedilo. Manjkata črtica in sedma pesem.

Romance. Od prvotnih dvanajstih besedil je šest ohranjenih in šest opuščanih. Dodani sta dve novi pesmi, tako da je cikel v končni obliki vseboval osem pesmi.

V nasprotju s prvo izdajo je *Erotika* zdaj dobila daljšo sklepno besedo, ki v uvodu omenja škandal nadškofovega sežiga, v zadnjem delu pa se s svojim posvetilom izrecno obrača na neko Minko, tj. Minko Lušinovo, sestro Cankarjeve prejšnje ljubice Ane, ki jo v tem času celo imenuje kot svojo nevesto.

S tem posvetilom v obliki epiloga lahko o zbirki *Erotika* govorimo kot o posebnem ciklu, ki obsega štiri podcikle. Gre za konfiguracijo, ki jo bo Cankar v svojem knjižnem projektu *Moja njiva* uporabil še enkrat.

Vinjete, 1899

Prvi prozni cikel *Vinjete*, ki časovno sovпада z izdajo obeh zbirk *Erotike*, je nastal v izredno nestalnem postopku izbiranja, v katerem ni mogoče povsem izključiti naključnih odločitev in ki se ga da prav dobro razbrati iz Cankarjevega dopisovanja. Rahlo zmedenost povzroča pozneje zelo raznoliko ocenjevanje črtic, kakor jih prikazuje Cankar sam, ko jih v veliki večini zavrže kot ničvredne, kot "Schund". To dejstvo otežuje določanje nespornih kriterijev za značaj cikla *Vinjete*, kajti dva od najpomembnejših, če ne najpomembnejša dejavnika nasploh, sta namen in usmerjenost avtorja samega. Nenazadnje je Cankar svojo zbirko končal s sklepno besedo, ki jo je poimenoval *Epilog*. Tudi v tem je na koncu posvetilo namenil Minki Lušinovi. Naslov sklepne črtice – *Epilog* – naj zadošča kot kriterij integracije za njegova večinoma že prej objavljena dela. Tako lahko označujemo *Vinjete* le v omejenem obsegu kot prozni cikel in prav gotovo bi se dalo najti dovolj razlogov, ki bi knjigi oporekali ciklični značaj.

Cankarjev *Epilog* k *Vinjetam* je dosegel tolikšno upoštevanje in pomembnost za slovensko literaturo, da je bilo besedilo sprejeto v zbirko literarnih programov in manifestov⁵, kar kaže, da se občasno zgodi, da neko delo tudi v nadaljnjem razvoju literature razvije normativno moč, ne glede na njegovo prvotno intencijo in funkcijo.

Ne glede na to, se da najti še dodaten kriterij za *Vinjete* kot cikel, ki se nam razkrije šele skozi filter literarnozgodovinske časovne distance: namreč kot cikel, ki v svojih posameznih delih opozarja na najrazličnejše fasete t. i. menjave paradigme: od realistično-naturalističnih tokov (proti katerim se obrača) k novemu svetovnemu nazoru ob prelomu stoletja.

Zgodbe iz doline šentflorjanske, 1908

Knjiga vsebuje tri daljše povesti (*Razbojnik Peter*, *Polikarp*, *Kancelist Jareb*), vsaka izmed njih pa je vpeta med kratkim uvodnim in sklepnim proznim besedilom. Obe besedili nosita naslov *Pesem*, in kot da bi hoteli biti primer sinkretizma zvrsti tistega časa, sta seveda vse drugo kot pesmi: to sta kratki prozni besedili, ki bi ju v drugačnem kontekstu označili kot črtici. Obe v retoričnem pogledu predstavljata nagovor, ki tokrat ni naslovljen na osebo, temveč na glavno temo knjige – na Florijansko dolino.

⁵ *Slovenski literarni programi in manifesti*. Fanfare in tihotapci (ur.) M. Dolgan. Ljubljana, 1990, 58–63.

(Uvodna *Pesem*):

Kako si prostrana, dolina šentflorjanska! Otrok, kakor sem bil, sem te premeril, če sem šel s sklonjeno glavo in z butaro na hrbti skozi ozko globel; zdaj te ne premerim z jasnim očesom, če stojim na hribu! (...)

(Sklepna *Pesem*):

Tudi ti ne boš pozabila name, lepa dolina šentflorjanska. Lahko se užaljena odvrneš od mene, lahko me ostaviš samega ob cesti, popotnika; jaz pa ležem v travo in se smejem in čakam, ker vem, da se povrneš. Zakaj jaz sem v tebi in ti si v meni. (...)⁶

Ravno zaradi te navidezne zmede glede značaja zvrsti v povezavi s prav tako zvitim psevdoposvetilom na temo, v katerem se odraža avtorjevo nihanje med sovraštvom in ljubeznijo, lahko gledamo na to Cankarjevo knjigo kot na klasičen primer satiričnega proznega cikla.

Za križem, 1909

Zbirko trinajstih povesti končuje tokrat s pravo pesmijo, s sonetom. Ta ima naslov *Epilog* in posvečenje in v njem omenja skupno tematsko vez teh trinajstih povesti, ko piše: "Vam, Mici, te povesti o trpljenju! – ..."

Nagovor in posvetilo cikla je namenjen Mici Kessler, Cankarjevi ljubici na Bledu, s katero mu je uspelo premagati mučen odnos s Steffi Löffler in obenem z Dunajem. Tema cikla se odraža tako v trpljenju kakor tudi v njegovi dokončni usmeritvi in vrnitvi v domovino. Zaznavamo pa zanj novo obliko vernosti, ki je vse drugo kot približevanje uradni Cerkvi in njenemu kleru. Naslov in naslovna povest nakazujeta novo interpretacijo krščanskega sporočila v smislu kristologije, ki se je začela oblikovati ravno na prelomu stoletja. Tudi utopična predstava od mrtvih vstalega Kristusa, ki se bojuje na barikadah socialne revolucije in je v ruski literarni tradiciji s pesmijo Aleksandra Bloka *Dvenadcat* dosegla svoj vrhunec, Cankarju ni tuja. Kristus se v *Za križem* pojavi kot "tujec, bos in gologlav", oblečen v rdečo haljo. Tradicionalne insignije in običaji uradne Cerkve dobijo nov pomen: duhovniška oblačila pri njem postanejo dolga oblačila Kristusa v rdeči barvi revolucije, procesija pa je pohod ponižanih in užaljenih, Kristus se obrne proti njim, proti rudarjem, ubogim otrokom in tistim, ki so prisiljeni izseliti se v Ameriko.

⁶I. Cankar, *Zbrano delo* 16, Ljubljana, 1972, 75 in 212.

Zadnja tercina posvečenega soneta potrди izjemen pomen te naslovne povesti:

(...) in z roko trdno vzdignil bom svoj križ:
bridkost je prag do večnega veselja
in smrt je le vstopnina v paradiž!⁷

Moja njiva, 1914

Knjiga, ki jo je Cankar sicer načrtoval, a v času njegovega življenja ni bila objavljena, je sestavljena iz štirih zelo različnih ciklov. Edina izjava Cankarja, v kateri je vzpostavil povezavo med temi besedili in cikli, ki jih je namenil združiti pod skupnim naslovom "njegove njive", je strnjena v pol strani dolg prolog. Ti štirje cikli se razlikujejo po obsegu, po tematiki in še prav posebej po stopnji ciklizacije.

Trenotki so sestavljeni iz 21 precej heterogenih proznih besedil, dolgih do 15 strani ter združenih pod pomensko zelo odprtim naslovom.

Naša dolina vsebuje le osem besedil, ki pa so pod skupnim naslovom tematsko povezana.

Iz tujega življenja je zelo homogen majhen cikel, sestavljen le iz sedmih kratkih besedil, v katerih se brez izjeme posveti, ne da bi to bilo že vnaprej razvidno, živalim kot kreaturam, ki jih človek izrablja in muči. V knjigi *Moje življenje*, ki je posthumno izšla leta 1920, so bile te živalske črtice prvič tiskane; sledi jim neke vrste epilog z naslovom *Tuje življenje*, ki pa ga verjetno v prvotnem osnutku *Moje njive* še ni bilo.

V tem ciklu *Ob svetem grobu* je zbranih 11 črtic, ki obravnavajo za Cankarjevo delo tako pomembno tematiko – spomin na mater; med drugim vsebuje tudi zgodbo *Skodelica kave*, ki je bila že ničkolikokrat tiskana v raznih antologijah in šolskih knjigah. Šest izmed teh zgodb je po vsej verjetnosti tudi zaradi njihove avtobiografske izpovedi našlo mesto v knjigi *Moje življenje*, 1920.

Podobe iz sanj, 1917

Zadnja Cankarjeva knjiga *Podobe iz sanj*, ki je izšla sredi prve svetovne vojne, predstavlja vrhunec njegovega celotnega dela in jo lahko imenujemo tudi vrhunec njegovega cikličnega ustvarjanja. 29 črtic je postavljenih v okvir med predgovorom, ki je bil originalni izdaji priložen kot faksimile,

⁷I. Cankar, *Zbrano delo*, 17, Ljubljana, 1974, 315.

ter daljšim predgovorom z naslovom *Uvod* na začetku in epilogom, ki ga je lakonično poimenoval *Konec*.

Cankar sam je to delo – in samo to – izrecno poimenoval kot cikel. V pismu prijateljici Rozi Mejakovi piše o črtici z naslovom *Velika maša*: “Stvar je bila namreč prvotno namenjena za cikel *Podobe iz sanj* in tja tudi absolutno sodi.”

Drugače kot pri njegovih prejšnjih ciklih je Cankar *Podobe iz sanj* že zelo zgodaj, kar ob začetku vojne, načrtoval kot samostojno publikacijo. V tem času so izhajale posamezne črtice cikla, občasno celo skupaj s poznejšim naslovom *Podobe iz sanj* v časopisih Ljubljanski zvon in Dom in svet.

Podobe iz sanj so močnejše kot prejšnja Cankarjeva dela označena kot cikel:

- 1) z zgoraj prikazanim je zagotovljen namen avtorja, da hoče ustvariti cikel;
- 2) s tem da je imenoval naslov cikla že v prejšnjih objavah v časopisih;
- 3) s posebnim naslovom cikla samega, ki ni hkrati tudi naslov ene od črtic;
- 4) z mnogimi vsebinskimi sovpadanji in s tem, da znova povzema slike in scene, ki se prepredajo v vsem Cankarjevem delu in ki so ga vse življenje literarno zaposlovale.

Na koncu še nekaj primerov za tovrstne, signifikantno se pojavljajoče koncepte, figure, tipe pripovedovanja in posebno rekurentne slike in scene, ki vse generirajo ekvivalence za uspešno ciklizacijo. Z izjemo uvoda so *Podobe iz sanj* sestavljene iz 30 črtic, od katerih se v 22 tekstih pojavlja pripovedovalec, ki pripoveduje v prvi osebi. Ta se je povezala v 12 primerih z avtotematskim izrazom o lastni pisavi.

Kot je bilo pričakovati, v besedilih prevladujejo pomembna vprašanja vojne (20) in smrti (26). V štirih besedilih se pojavlja aktivno delujoča figura smrti. V črtici *Strah* je ta, kot se to pričakuje v slovanskih besedilih, posebljen kot ženska. V *Gospodu Stotniku*, *Sencah* in v zadnji črtici *Konec* nastopi smrt kot moška figura, kot tudi v drugih posameznih tekstih poznega Cankarja.

V dolgi cankarjanski tradiciji zasidrano nazorno sliko procesije najdemo kar petkrat, v *Ogledalu*, *Zaklenjeni kamrici*, *Kadetu Milavcu*, *Nedelji* in implicitno tudi v črtici *Obnemelost*. Kot naslov cikla nakazuje, so sanje (22) in namigi o nejasnosti in netransparentnosti ali meglenosti (21) zastopani zelo pogosto. Zanimivo je tudi, kako močno se obravnava vera,

pobožnost in krščanske oznake (16) v afirmativni luči, kar diskreditira dolgoletno zanikanje nepopačenega sistema vrednot na podlagi prvotne krščanske etike pri Cankarju.

V svetu pripovedovanih figur najdemo že znane osebe iz vseh Cankarjevih besedil: žrtve, kot so otroci, starci, pohabljeni in preprosti vojaki v 22 črticah. Posebni vlogi pri tem igrata osebi matere (šest primerov) in Kristusa (štirje primeri).

Tako se je cankarjanski cikel v svoji dokončni obliki in funkciji uresničil šele s *Podobami iz sanj*.